

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Wolny, pt. "Nem polonesa, nem judia. A *polaca* na literatura brasileira do século XX" ("Ani Polka, ani Żydówka. *Polaca* w literaturze brazylijskiej XX wieku), opracowana pod kierunkiem Prof. dr hab. Jerzego Brzozowskiego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego .

Na samym wstępie swojej rozprawy doktorskiej mgr Anna Wolny przytacza doświadczenie, które stanie się impulsem do wyboru jej tematu. Oto dowiaduje się, że słowo określające jej narodowość w europejskiej wersji języka portugalskiego (*polaca*), w Brazylii odnosi się do podobno "najstarszego zawodu świata". To szokujące doświadczenie musiało być i dalej jest udziałem wszystkich Polek i Polaków, którzy zetknęli się z brazylijską normą języka portugalskiego po opanowaniu jako pierwszej jego normy europejskiej. Nikt jednak wcześniej nie zdobył się na taką odpowiedź, jaką temu językowemu i kulturowemu zjawisku o charakterze prowokacji udzieliła Anna Wolny; odpowiedź będącą dogłębną i wielostronną analizą źródeł tego zjawiska, demaskującą zarazem stereotyp, jego mechanizmy i sposoby istnienia w świadomości zbiorowej. Dzisiaj, gdy zadania humanistyki a także sama racja jej bytu są przedmiotem dyskusji i sporów szczególnie żywych wobec wyzwań współczesności i niepokojących perspektyw na przyszłość, trudno nie spytać, czy i jaką pozycję w tej dyskusji zajmuje rozprawa na stopień doktora nauk humanistycznych. Odpowiedź w tym przypadku zdaje się być jasna, praca Anny Wolny reprezentuje bowiem opcję na rzecz takiej humanistyki, dla jakiej przyszłość jest nie do pomyślenia bez przepracowania tych dziedzin przeszłości, które poddane władzy stereotypu, uprzedzeń, nieporozumień, urazów i kompleksów, wciąż rzucają cień na teraźniejszość.

Cel swojej pracy autorka określa jako "ukazanie znaczeń jakie eponim *polaca* posiada w brazylijskiej wersji języka portugalskiego oraz analiza jej reprezentacji i przetworzeń w literaturze brazylijskiej XX wieku na przykładzie wybranych powieści" (s. 230). Zrozumiałe jest zatem, że oparcia metodologicznego szuka w badaniach kulturowych, feministycznych oraz genderowych. Zasluguje na podkreślenie fakt również krytycznej postawy wobec tych orientacji, które prowadzą do niebezpiecznego redukcjonizmu, uznając na przykład ciało jako czynnik determinujący społeczną i kulturową pozycję kobiety oraz podstawy jej indywidualnej tożsamości. Odwołanie się do dyskusji Elizabeth Grosz z myślą Michela Foucault ukazuje możliwość i

konieczność przezwyciężenia antynomii cielesności biologicznej i rozumienia ciała jako produktu dyskursu. Natomiast poglądy Judith Butler pozwalają jasno sformułować postawę konstrukcjonistyczną, przeciwstawiającą się postawie esencjalistów, dla których płeć jest biologiczną przyczyną, czymś pierwotnym, natomiast płeć społeczno-kulturowa to skutek, coś wtórnego. Można powiedzieć, że w pierwszym rozdziale pracy Anna Wolny testuje teorie feministyczną, kulturową i genderową pod względem ich przydatności do postawionych sobie celów badawczych i specyfiki ich przedmiotu. W ten sposób przemysłane teoria władzy i dyskursu Michela Foucault, koncepcja przenikania się sfer cielesności i kultury Elizabeth Grosz, konstruktywizm Judith Butler i jej rozumienie mechanizmu stereotypów – to w przedstawionej rozprawie instrumenty metody badawczej, analizy a zarazem interwencji właściwej studiom kulturowym.

W drugim rozdziale stereotyp *polaca*, okoliczności jego powstania i siła z jaką wszedł do języka i świadomości społecznej w Brazylii ukazane są w historycznym i socjologicznym kontekście prostytucji w Rio de Janeiro i São Paulo w XIX wieku. Słowo *polaca* w znaczeniu prostytutka pojawia się wraz z “importem” do Brazylii z Polski i Imperium Austro-Węgierskiego prostytutek, w większości Żydówek i ofiar handlu “białymi niewolnicami”. W tym samym czasie zaczyna się masowa emigracja chłopska do południowych stanów Brazylii, zatem trudno powiedzieć by słowo określające kobietę narodowości polskiej w języku tego kraju, *polaca*, nie uległo negatywnemu nacechowaniu, swego rodzaju kontaminacji, do tego stopnia, że konieczne stało się później wprowadzenie do brazylijskiej normy języka portugalskiego zastępczych słów: *polonês*, *polonesa*.

Można więc zrozumieć stwierdzenie Wolny, że “z punktu widzenia ontologii filozoficznej *polaca* nie istnieje”, że “rodzi się jako produkt dyskursu” (s. 53), że “nie ma nic wspólnego z *polonesa*” (s. 68). Pojawia się jednak pytanie, do jakiego stopnia mamy do czynienia z operacją dyskursywną, jeśli ciało stało się słowem, które już było innym ciałem? W dalszej części pracy zostanie pokazane w jakim stopniu *polaca* to dzieło dyskursu, a w jakim zaś jest ono uwikłane w korporalne konteksty. Uwikłanie to nie zwalnia jednak dyskursu z odpowiedzialności za powstania i proliferację stereotypu o charakterze dyskryminacyjnym, a nawet odpowiedzialność tę uwydatnia.

Aby odpowiedzieć na pytanie “co stanowi o sile stereotypu *polaca*, co sprawia, że zawarta w nim idea pejoratywna przetrwała do dzisiaj?”, konieczne jest wyjście poza świadectwa dyskursu męskiego (“opresywnego”) historii oficjalnej, który nie dopuszcza do głosu racji drugiej, kobiecej strony. Z braku rejestru takich głosów autorka szukać

będzie odpowiedzi w utworach literackich, które choć “niekoniecznie są świadectwami bezpośrednimi”, obiecują wielostronność spojrzenia i dystans wobec oficjalnego dyskursu epoki (s. 82). Wybór narratologii korporalnej (David Punday) jako metodologicznego drogowskazu służyć będzie takiej analizie, która nie sprowadzi utworów literackich wyłącznie do poziomu świadectwa epoki, jakkolwiek nie pozostanie obojętna na ich historyczne usytuowanie.

Kolejne dwa rozdziały, trzeci i czwarty, to analiza wybranych utworów literackich, w których centralną postacią jest *polaca* (*polaca*-Żydówka) i *polaquinha*, jej odmiana na południu Brazylii. W rozdziale trzecim głównym przedmiotem analizy jest powieść *O ciclo das águas* (1977) Moacyra Scliara. Wcześniej Wolny poświęca uwagę trzem innym portretom literackim *polaca* w utworach o niższej randze artystycznej. Pierwszy z nich, w powieści *Madame Pommery* (1920) Hilário Tácito, przedstawia córkę polskiego Żyda, Idę Pomeransky, urodzoną “między Krakowem a Kordobą”. Nie jest to typowy przykład *polaca* w literaturze brazylijskiej, jej stereotyp bowiem to obraz nędzy, poniżenia, kryzysu tożsamości, a już samo nazwisko Pommery (Pompadour + Bovary) wskazuje na jej status “francuski”, zatem awansu i sukcesu w półświadku satyrycznie ukazanego „Paradis Retrouvé”, ale też i w wielkim świecie brazylijskiej metropolii. Jakkolwiek powieść ta ustanawia związek między *polaca*- prostytutką a *polaca*-emigrantką, to jej sprytna i przebiegła bohaterka nie jest tu napiętnowaną ofiarą, ale spełnia funkcję demaskacyjną mechanizmów uprzedmiotowiających mężczyzn.

Inne wersje stereotypu *polaca* przedstawia Wolny analizując nowelę *A última polaca ou Sarah pede: por favor, não tragam flores à minha sepultura* (1985) Maurícia Pernidji oraz utwór łączący elementy fikcji literackiej i socjologicznego studium – *Jovens polacas* (1993) Esther Largman. Pierwsza to historia Sarah, Żydówki urodzonej w “wiosce na południe od Krakowa”, wysłanej do Brazylii, gdzie okoliczności życiowe kierują ją na drogę prostytucji. Określenie *polaca* jako synonim prostytutki jest tu zarazem obraźliwym określeniem niskiej pozycji w hierarchii tego zawodu, w którym prym wiodą “francuski”. Władza dyskursu ustanawia ponadto esencję *polaquice* i jej nosicielka (*polaca*) jest tworem kulturowym, który jak podkreśla Wolny “poprzedza manifestację ciała biologicznego” (s. 100).

Książka *Jovens polacas* Esther Largman, choć oparta na faktach, w swoich portretach i autoportretach powiela stereotyp, a za jej największą słabość Wolny słusznie uznaje niedostateczną narrację z pozycji kobiecej. Dopiero w zakończeniu dochodzi do głosu bohaterka, której świadectwo wyłamuje się z utartych schematów

dyskursu propagującego mit kobiety-ofiary i „wynikających z niego dychotomii” (s. 111).

Nie bez powodu najwięcej uwagi Wolny poświęca analizie powieści *O ciclo das águas* Moacyra Scllara, najciekawszej pod względem literackim, a także wyróżniającej się ukazaniem złożonych kontekstów historycznych i społecznych sytuacji *polacas*. Powieść ta odzwierciedla dyskurs patriarchalny z całą gamą narosłych stereotypów, a zarazem ukazuje mechanizm ich powstawania i dokonuje ich odczytania z perspektywy ponowoczesnej. W swej analizie autorka zwraca uwagę na dokonującą się w tej powieści rewizję historii oficjalnej i zwrot ku jej marginesom i postaciom zwykłych ludzi, postawę „antyesencjalistyczną”, „antydeternistyczną” i opowiedzenie się po stronie konstruktywizmu, wyrażające się między innymi tym, że główna bohaterka, *polaca*-Żydówka, nie mieści się w schemacie dyskursywnym jej przypisanym, „wychodzi z niego i zaczyna sama kształtować swoją tożsamość”.

Analizę powieści *A Polaquinha* (1983) Daltona Trevisana poprzedza obszernie wprowadzenie ukazujące socjologiczne i historyczne konteksty stereotypu *polaco* i *polaca* na południu Brazylii, odzwierciedlającego uprzedzenia i dyskryminację wobec polskich imigrantów i ich potomków pochodzenia głównie chłopskiego. Wolny zwraca uwagę na łatwość z jaką uprzedzenia rasowe wobec Murzynów i Mulatów przenoszą się na polskich imigrantów i jak bardzo ofiarą tych uprzedzeń, przesądów i dyskryminacji będzie na południu Brazylii polska imigrantka – *Polaquinha*. Autorka odwołuje się do studiów socjologicznych, które pozwalają lepiej zrozumieć źródła tej ksenofobii, ale też czasem postawy takie utrwalają, jak to ma miejsce w przypadku Octavio Ianni, autora słynnego powiedzenia „O negro do Paraná é o polaco” („Murzynem Parany jest Polak”).

A Polaquinha Daltona Trevisana wyróżnia się spośród innych utworów analizowanych tym, że udziela głosu kobiecie. Bohaterka mówi własnym głosem i nie jest już mityczną *polaca* portretowaną przez mężczyznę. Dekonstruuje ona mit prostytutki jako niewinnej ofiary, w głębi swej duszy czystej i szlachetnej, parodiując męskie o niej wyobrażenie; sama natomiast tak naprawdę się nie odsłania. Wolny przeprowadza precyzyjną analizę tak wyrafinowanej i niebanalnej konstrukcji dyskursu i punktu widzenia bohaterki i narratorki zarazem, oddaje sprawiedliwość wartościom artystycznym, ale słusznie stwierdza, że w odbiorze czytelnicznym taka gra ze stereotypem nie będzie na tyle widoczna, by zamiast jego demaskacji nie przyczynić się do jego utrwalenia.

My

W ostatnim rozdziale porównanie figury *polaca* z postacią Mulatki prowadzi do znalezienia, mimo dzielących je wypunktowanych różnic, wspólnego mianownika, pozwalającego lepiej zrozumieć mechanizmy tworzenia się esencjalistycznego stereotypu, a także połączenia naznaczonej piętnem prostytutki *polaca* z *polaquinha* na południu Brazylii. Argumentacja jest tutaj przekonująca i, podobnie jak w całej pracy oparta na dobrej znajomości kontekstów kulturowych i prowadzona w dialogu z szerokim spektrum brazylijskiej krytyki literackiej, studiów socjologicznych i kulturowych, nie pomijając też polskich prac, zwłaszcza tych poświęconych emigracji do Brazylii i Polonii brazylijskiej.

Realizując postawione sobie cele badawcze, praca Anny Wolny, przez swoje niekonwencjonalne ujęcie tematyczne i metodologiczne, a także argumentacje i konkluzje powiązane z eksploracją wielorakich źródeł i kontekstów jest cennym wkładem do studiów literatury i kultury brazylijskiej w Polsce, studiów feministycznych oraz wnosi nowe, szersze spojrzenie do studiów nad emigracją, wieloetnicznością, a przede wszystkim mechanizmami dyskryminacji i stereotypu w odniesieniu do płciowości i rasy w ogóle, a w szczególności do specyficznej przestrzeni kulturowej będącej przedmiotem jej badań. Dlatego też, uznając pracę mgr Anny Wolny jako odpowiadającą wymaganiom stawianym pracom doktorskim, uważam iż zasługuje ona na wyróżnienie oraz że jej wersja książkowa powinna zostać opublikowana zarówno w Brazylii, jak i w polskim przekładzie.

Brasília, 17 września 2016 roku.

Henryk Siewierski

Prof. dr Henryk Siewierski
Departamento de Teoria Literária
e Literaturas (TEL)
Universidade de Brasília (UnB)
Campus Universitário Darcy Ribeiro
ICC Ala Sul
70.910-900 Brasília-DF, Brasil
E-mail: hsbrasil@hotmai.com